

בפרק הקודם של מאמרנו על גרשם שלום, עגנון ויחסם לדיסציפלינה הקרויה "חכמת ישראל", תיארנו את מנפרד הרבסט, גיבור הרומן "שירה" של עגנון, כהיסטוריון כושל, שכתב מחקר מקיף על עניי ביזנטיון בהיותו דוקטורנט בגרמניה בעת שפעל תחת פיקוחו ובהשראתו של מורו ומדריכו פרופ' ניי. אבל עם השתקעותו בארץ תש כוחו. הוא אינו מסוגל לחבר את מרכיביו של המחקר ואלו נותרים בפיזורם. על פני מאות ואלפי פתקים. ניסיונו הפתטי לעקוף את קשייו על ידי כתיבת ספרו כטרגדיה פיוטית במתכונת הארסיטוטלית (הוא, כמובן, נכשל גם בכך) מבליט את הקשר בין סיפור האהבה לשירה לבין סיפור מותם וקבורתם של עניי ביזנטיון.

מסתמנת הבדלה רבת משמעות בין חייו האביביים של הרבסט בגרמניה כגבר צעיר ואוהב וכחוקר מבטיח ונמרץ לבין חייו ה"סתויים", המתפוררים בירושלים, שאולי רק ההתמסרות לתאוות הבשר ולקשר המיני בינו לבין שירה עשויים לשוות להם משמעות. הבדלה זו מבליטה את דמות המופת ברומאן, היא דמותו של פרופ' ניי, שנותר בגרמניה והוא ממשיך לפתח בה את שיטתו המחקרית המקורית למרות התנאים ההיסטוריים המתקדרים והולכים.

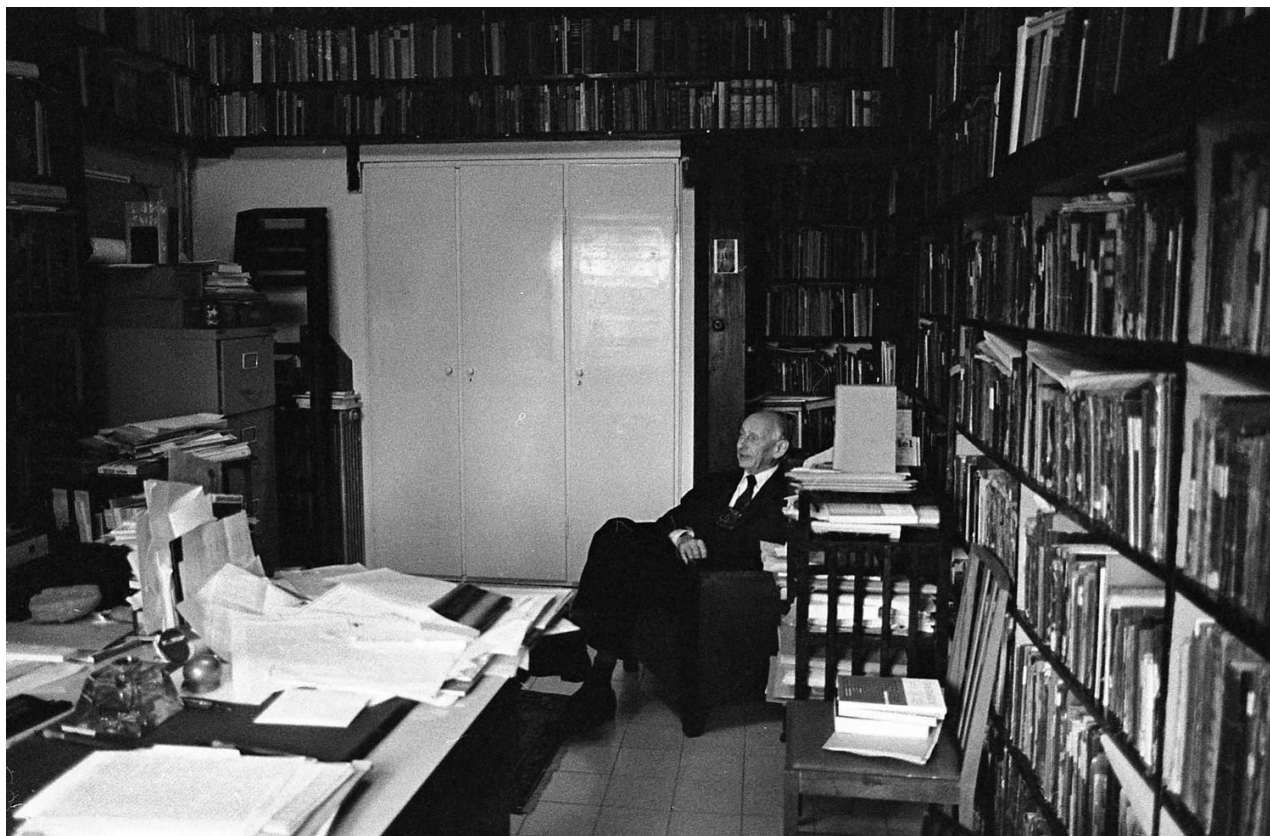
לעומת הדיס-אינטגרציה המאפיינת את הרבסט החוקר הירושלמי, מתאפיינת שיטתו של ניי באינטגרציה מחקרית ורוחנית מושלמת. הנה כך מתאר עגנון את שיטת המחקר המחדשת (ניי) של החוקר היהודי הגרמני: ניי חקר ומצא "שרידי אגדות, זמירות קטועות, פתגמים משובשים, קטעי אמרים, השבעות שדות ורוחין ולילין ופסקי דין שלא השגינו בהם החוקרים. מהם העלה ניי עולמות גנוזים, ממש מתחום הנשייה העלה אותם. והיאך היו הדברים עד שנתעסק בהם ניי? רסוקים היו, קצוצים ורצוצים היו. כל דור ודור שינה אותם וקיצצם והוסיף עליהם לפי צרכיו עד שנתעברה צורתם ולא היו ניכרים מה היו תחילה. ומה שעשו כל הדורות לצורך תשמישם עשו קצת חוקרים לצורך שיטותיהם. בא ניי וניקה את הכל מכל תוספת והעמידם על תחילתם. עכשיו הכל יודעים ומכירים אותם - אבל עד שלא הודיע עליהם ניי לא ידע אותם איש".

כל קורא בקי יותר או פחות מכיר מיד את האישיות המחקרית העומדת מאחורי הדברים – הלא היא אישיותו של גרשם שלום במסגרת של אידיאליזציה מסוימת. תיאור שיטתו המדעית-המחקרית היא מן התיאורים המבריקים והממצים ביותר של מפעלו של שלום כמי שיצר את הדיסציפלינה המדעית של חקר המיסטיקה היהודית. כתר מזהיר עיטר כאן עגנון לידידו המלומד. אלא שתוך כך לימד אותו שיעור נחוץ באמצעות ההשוואה בין הפוריות הרוחנית של ניי לעקרותו המחקרית של הרבסט.

עובדה שהאיש האינטגרטיבי נמצא בגרמניה ואילו זה הדיס-אינטגרטיבי נמצא בירושלים אינה מקרית. היא באה ללמד. יתר על כן, עגנון מתאר את ניי כנצר למשפחה יהודית גרמנית שורשית, שעודנה מחזיקה במקצועם הוותיק, ה"היסטורי", של יהודי גרמניה – "שולחנות", היינו בנקאות. ניי עצמו היה בראשית דרכו בנקאי ישר ומוכשר ויהודי אורתודוקסי שהקפיד על קלה כחמורה. ואולי בקרקע זו נעוץ היה שורשו כחוקר יודע את חשבונות האדם לדיוקם וגם ירא אלוהים.

כך השתמש עגנון בדמות המבוססת לפחות חלקית על זו של שלום עצמו, ואף קשר לה כתרים, כדי להוכיח את טעותו של אותו שלום בעניין יהודי גרמניה וסגולותיהם כחוקרים וכאזרחים. הרי הוא עצמו, שלום הצעיר, היה בנה המוכשר ביותר של "חכמת ישראל" הגרמנית. הכוח שאיפשר לו לקרוע בה חלונות ולעקור דלתות מתוכה בא, מהדמוניות ה"מבעיתה" שבה. המרד של שלום היה אחד מהישגיה המפליאים ביותר של "חכמת ישראל" הגרמנית. מרצון ושלא מרצון הוא היה צאצאם הרוחני (המורד) של צונץ ושטיינשניידר.

אם ב"שירה" היתה ההתייחסות הרצינית-הומוריסטית לשלום ולמריבה שלו עם "חכמת ישראל" הגרמנית, הורתו, עקיפה ומיועדת בעיקר למי שיקרא בין השורות, הרי ב"עד הנה", הנובלה שנכתבה לצד החלקים הראשונים של הרומן הגדול, היא נעשתה ישירה וברורה.

גרשם שלום בביתו, 1974 צילום: ארכיון עליזה אורבך/הספרייה הלאומית

עגנון רצה במפורש להעלות את הנושא על הפרק, ואולי לא בלי קשר לשליחות שהוטלה על שלום אחרי סופה של מלחמת העולם – מסע ממושך לגרמניה (יחד עם אנשי הספרייה הלאומית) לשם ביקור עבודה במחסנים הענקיים של הצבא האמריקאי בפרנקפורט, שבהם רוכזו הספרים היהודיים שנשדדו בעת המלחמה מבעליהם במזרח אירופה ונשלחו למכון של רוזנברג בגרמניה וכן לספרים היהודיים שהוחרמו בגרמניה עצמה בעת גירושם וחיסולם של יהודיה. חלק מן הספרים שנבחרו נשלחו לספרייה הלאומית בירושלים; החלק שעסק ביידיש ובספרותה נשלח לספריית היוו"א בניו יורק. אי אפשר שלא לחוש שמסע הצלה זה משמש ברקע של הנובלה העוסקת במומחה שנקרא להשיא עצה בעניין ספרייה רבת ערך, שבעליה נפטר לעולמו.

"עד הנה" מסופר על ידי מספר המייצג כמעט בישירות של המחבר ומשחזר בדייקנות היסטורית את המצוקות והאווירה הדחוסה בגרמניה בזמן מלחמת העולם הראשונה, ובעיקר בחלקה המאוחר, שבו כבר נעשתה תבוסתה הקרבה של גרמניה גלויה לעין. המספר הוא חוקר יהודי יוצא גליציה שעזב את מקומו בארץ והגיע לברלין על מנת שישלים בספריותיה העשירות את חיבורו ההיסטורי הגדול על תולדות המלבושים. המלחמה הפתיעה ו"תקעה" אותו בבירה הגרמנית (אחר שבילה תקופה לא קצרה בעיר לייפציג והתיידד שם עם "חכמיה" היהודים). במצב זה נתרשלו ידיו וספרו על תולדות המלבושים נזנח לזמן בלתי מוגבל.

הספר, שנכתב אולי ברוח סוגת ספרות ה-Sitten (מנהגות) שרווחה בגרמניה ברמות שונות של דייקנות מחקרית, משמש כאן בבירור מקבילה לספרו של הרבסט, גיבור הרומן "שירה", על קבורת העניים בבזנטיון, שגם הוא עוסק בתולדות ה-Sitten. כמו הרבסט בירושלים אין בכוחו של המספר ב"עד הנה"

להביא את מחקרו לאינטגרציה ולסיום. התקווה שאלו תימצאנה למחבר ולחיבורו דווקא בלייפציג ובברלין אינה חסרת משמעות.

מרקם הסיפור שזור נימות אחדות המשולבות אלו באלו, עיקרן שלוש: מקום, ספרים, ויחסים בין גברים לנשים, שהם גם יחסים בין יהודים לשאינם יהודים. הנושא השלישי הזה, עם כל העניין שבו כשלעצמו, אינו נוגע לוויכוח בין עגנון ושלום. שני הקודמים לו – נוגעים גם נוגעים, אם גם מצדדים שונים.

נושא המקום מתפצל לאורך הנובלה בשפע רכיביו ומעצב את המהלך העיקרי של עלילת הסיפור: המספר, שעזב את מקום מושבו בארץ, עוזב את מקום מגוריו בפנסיון הברלינאי שבו דר. הוא נענה לקריאה שהגיעה אליו מעיר מצער בסקסוניה, שבה היה דר מכרזידידו בימים שבהם שהה בלייפציג הסמוכה, החכם החוקר ד"ר לוי, שהלך לעולמו. המספר נקרא לבדוק ולהשיא עצה בעניין ספרייתו הענקית "התופשת מקום" רב מדי (שני חדרים מלאים מפה לפה), וה"מחפשת" לה מקום חדש. בשו בו לברלין הוא מוצא את עצמו איש ללא מקום. את מקומו בפנסיון תפס בנה של בעלת המקום, חייל שנפגע בקרבות ונעשה ל"גולם". כגולם, בכל זאת, נצמד למספר והגיע בזכותו, וללא כל התכוונות מצד המספר, לבית אמו, היא בעלת הפנסיון. כאן נחגג לראשונה בסיפור, אמנם בהקשר גרוטסקי-טרגי, המיתוס של "הבן האובד" ושיבת האדם למקומו.

העובדה ששיבה זו מותירה את המספר ללא קורת גג משל עצמו נושאת מטען סמלי. בסופו של הסיפור, עם תבוסת גרמניה וכניעתה, יחזור המספר לארץ וימצא בה את מקומו הנכון לו, שבו יוכל אף להכין מקום לספרייתו של ד"ר לוי, שרובה ככולה "חכמת ישראל" הגרמנית.

עגנון אינו מזהה בדיוקנות את ד"ר לוי, אחד מחמשת או ששת המלומדים היהודים הגרמנים שנשאו אותו שם. נראה שהקרב ביותר לתיאור הקצר והסתמי למדי הוא ד"ר יעקב לוי, מלומד ששימש רב בעיר קטנה בשלזיה, ותוך כך יצר את שני המילונים הגדולים, מילון התרגומים ובעיקר מילון התלמודים והמדרשים, המשמשים אותנו עד היום. עגנון סיפר בקצרה את סיפור חייו במקום אחר (ברשימה "ספר מלים של התלמודים והמדרשים לר' יעקב לוי").

כך מייצג ה"מקום" שנותר כלוא בבית הנעול אחר מותו של ד"ר לוי את הבעייתיות של "חכמת ישראל" הגרמנית שיוצריה הלכו לעולמם וכאילו כבר צר בשבילה המקום בתרבות העם היהודי, ויש צורך לפנותה. כזוהי לפחות לדעתם של ביאליק וגרשם שלום שראו בה מעמס מיותרת ומכשול. לא כזו היתה דעתו של עגנון, שהאמין כי מקומה בירושלים, שעליה למצוא את מקומה במסורת המחקרית הלאומית, ושנחוצ שייבנה לכבודה שם בית ספרים מיוחד.

נושא שני, חשוב לא פחות מקודמו, אך מחלחל לעומק רב יותר, הוא זה של הספרים, ובעיקר של ספרי מחקר יהודיים. ספרייתו היתומה של ד"ר לוי נמצאת במרכז הסיפור, אך לצידה או לעומתה ניצבת ספריה טרגית אחרת, היא ספרייתו של הביבליוגרף היהודי ד"ר מיטל, אף הוא מידידיו של המספר. מיטל הוא יהודי גליצאי שהגיע ללייפציג ונתפש ל"חכמת ישראל" הגרמנית עד שניסה להיעשות ליורשו של שטיינשניידר. ד"ר מיטל התאמץ ל"התגרמן", אף כי לא עלה בידו להסתיר את הגליצאי שבו. הוא נשא לאשה יהודייה הרואה עצמה בת נאמנה ונלהבת לעם הגרמני וכזאת היא משלחת את בנם לשדה הקרב. מיטל אחוז חרדה אך אינו מאבד את יכולת השיחה השנונה שלו – אפילו לאחר שנודע דבר נפילתו של הבן. אולם השנינות הגליצאית אינה יכולה להסתיר את אובדן הטעם של מפעל חייו.

לכאורה אפסו הסיכויים להעביר את הספרים של שני חוקרים אלה למקום מתאים וסופם שייפלו לידי סוחרים רמאים שירכשו אותם בפרוטות ויפזרום לכל רוח. אך בתום המלחמה, לפני שהמספר חוזר לארץ ישראל, הוא נפגש עם אלמנת ד"ר לוי, מונע את ביזת הספרים ומועיד גם להם "עלייה" לארץ. בסופו של הסיפור הוא מחכה להגעת המשלוח הענקי לירושלים, ותוך כך הוא קונה פיסת קרקע סמוך לדירתו ובונה עליה "שניים-שלושה חדרים" לשם השכנת ספרייתו של ד"ר לוי במקום הראוי להם.

כך מותח עגנון קו מחבר בין הסיום של "עד הנה" לסיום הידוע של "אורח נטה ללון", שבו מוצא המספר שחזר לביתו בארץ אחרי השהייה הממושכת בעיר הולדתו את המפתח המקורי של בית המדרש של עירו שנשמט אל בין קפלי מזוודתו. עכשיו מצוי המפתח הגדול והכבד בירושלים בעוד בית המדרש הנעול נותר בשיבוש שבפולין. אבל המספר מתנחם – ספק בהומור ספק ברצינות – בדברי חז"ל: "עתידיים בתי כנסיות ובתי מדרשות שבחוצה לארץ שייקבעו בארץ ישראל".

מקומה של "חכמת ישראל", כמו בתי המדרשות העזובים, בירושלים; כלומר, בתוך הרצף החי של מסורת תרבותית נמשכת והולכת. וטעה גרשם שלום שהדיר אותה משם. האם הבין שלום את דיבורו של עגנון שכוון אליו, אמנם מבעד למסווה אפי-משלי? האם מעידה על הבנה כזו התרככותו הבולטת כל כך לקראת ההרצאה שנשא במכון לאו בק בלונדון? לא אוכל להשיב על שאלות אלה בוודאות. אולם כמי שנחשף לאינטליגנציה היחידה במינה של החוקר והאדם אני מרשה לעצמי להאמין שהוא הבין הכל, אם כי אולי לא יכול לגמור בדעתו ולהגיע לתשובה סופית על השאלות ששאל עצמו פעמיים.